

אח, איפה הם המנהיגים ההם... על מנהיגים והכרעותיהם בעתות משבר ומלחמה

זכי שלום

יוסי גולדשטיין (עורך), מנהיגות בעתות מלחמה, משרד
הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב, תשס"ח, 229 עמודים.

הספר בעריכתו של יוסי גולדשטיין עוסק בסוגיה מעניינת ובעלת חשיבות מרובה בכל
מדינה, ובוודאי במדינה המצויה במצב מלחמה מרגע לידתה כמדינת ישראל. הספר
מתמקד, בין השאר, במנהיגותם של דוד בן-גוריון, של לוי אשכול, של משה דיין ושל
אנואר סאדאת. כבר מעצם הבחירה מתבקשת השאלה מה היו הקריטריונים לבחירת
המנהיגים שהתנהגותם תיחקר בספר. הכנסתו של סאדאת לרשימה מלמדת על כך שלא
הייתה כוונה לתחום את הספר למנהיגים ישראלים בלבד. אם כך, צריך לשאול: למה
רק סאדאת? היכן מקומם של מנהיגי ערביים אחרים כנאצר וכאסד ואחרים? ומה עם
מנהיגים בזירה הבינלאומית, כצ'דצ'יל כרוזוולט ואחרים, שיצרו מודלים ראויים לחיקוי
של מנהיגים במצבי מלחמה?

קיצורו של דבר, דומה שהמחבר בחר את רשימת המנהיגים על פי אילוף המוכר
לכל עורך ספר מאמרים: רשימת הכותבים שהייתה מצויה בידיו. שלוש כותרות נראות
כחורגות ממסגרת הסוגיות של הספר: המאמר של עמי גלוסקא על 'יחסים בין דרג מדיני
וצבאי ערב מלחמת ששת הימים', המאמר של מיכאל אורן על 'מלחמת ששת הימים על
רקע המלחמה הקרה' והמאמר של שמואל גורדון, 'תסכול ותהילה הכרעות בחיל האוויר
במלחמת יום הכיפורים'. מאמרים אלה חשובים כשלעצמם, אבל הכללתם מחייבת,
לטעמי, שינוי כותרת הספר, שהרי הם אינם עוסקים באורח ממוקד במנהיגים. יתר על

כן, חלק מן המאמרים הופיעו כבר, בצורה זו או אחרת, אם במסגרת ספרים או במסגרת מאמרים בכתבי עת שונים. בכך נפגם במידה מסוימת הממד החדשותי בספר.

בהקדמה לספר כותב העורך, בטון מתנצל יש לומר, כי 'בבחינתנו את המרצים שהשתתפו במפגשים פנינו לעבר מה שמותר לכנותו "הזרם המרכזי" של ההיסטוריוגרפיה הישראלית, והענקנו במה לקולות המבטאים ברובם פרספקטיבה ציונית, בגוונים אלה ואחרים' (עמ' 11). לטעמי הערה זו מיותרת, ככל שמדובר בספר של מחקרים בעלי גוון אקדמי כמו הספר שלפנינו. בחירת הכותבים צריכה להתבצע על בסיס של איכויות כתיבה ולא על בסיס 'השיוך המחנאי' של כל אחד מן הכותבים. ומה רע היה אם במסגרת הפסיפס הזה של כותבים היו משולבים גם חוקרים יותר רדיקלים, הקרויים במקומותינו 'חוקרים חדשים', ובלבד שמחקריהם יעמדו ברמה אקדמית נדרשת? אדרבה, מחלוקות כאלה רק יפרו ויעשירו את הדיון האקדמי ונצא כולנו נשכרים.

רובם המכריע של המאמרים מעניינים וכתובים בלשון בהירה. טוב היה עושה העורך אילו הרחיב את הדיון גם למנהיגים הקרובים יותר לזמננו-אנו כדוגמת מנחם בגין במלחמת שלום הגליל ואהוד אולמרט במלחמת לבנון השנייה, כדי להעניק לספר גוון אקטואלי יותר. רוב המאמרים עונים, לעניות דעתי, על קריטריונים אקדמיים ראויים. במסגרת סקירה זו לא אוכל, כמובן, לעסוק בכולם. אבחר לי שניים מבין המאמרים – זה העוסק במנהיגותו של בן-גוריון במלחמת העצמאות וזה העוסק במנהיגותו של אשכול במלחמת ששת הימים.

בסוף מאמרו של יגאל עילם, 'תש"ח של דוד בן-גוריון', מתווה המחבר את עקרונות היסוד שעל פיהם הוא בוחן את טיבה של מנהיגות בעתות מלחמה בכלל, ושל בן-גוריון בפרט. בהקשר זה הוא מותח ביקורת, מוצדקת לטעמי, על היסטוריונים הנוטים לאפיין את המנהיגים שעליהם הם כותבים, במידה רבה של הערצה המעמעמת את ממד הביקורתיות: 'אני סובר', כותב עילם, 'שככל שדמותו של מנהיג מצטיירת בדמות בשר ודם, עם חולשות ופחדים, אבל עם יכולת להתגבר ולהקריץ שכנוע עצמי, בטחון והחלטיות, כן אנו למדים לכבד את האיש ולהעריך נכונה את התכונות ואת התפקיד האמיתי של המנהיגות' (עמ' 53). אי אפשר שלא להסכים עם קביעה זו. ספר הספרים שלנו, חשוב להדגיש בהקשר זה, טרח להבליט חולשות ומעשים שלא ייעשו גם של מנהיגים מורמים מעם. עלינו להמשיך בטיפוח מגמה זו.

עילם הן בהכרעות של בן-גוריון במלחמת העצמאות. לזכותו ייאמר כי הוא מציג הן את אורותיה והן את צלליה של מנהיגות זו בעינינו, באור מאוזן בדרך כלל. הוא סבור שהתפקיד העיקרי של מנהיגות בעתות חרום הוא 'חיזוק המורל הלאומי ותחושת הביטחון שהמנהיג משרה על סביבו'. בהקשר זה הוא טוען כי בן-גוריון מילא אותה 'באופן מופתי [...] סוד מנהיגותו היה נעוץ ביכולתו לומר לסובבים אותו כי אף על פי כן אנו נתגבר; לא ניפול במלחמה; אנחנו נצח. בכל סביבתו של בן-גוריון לא היה איש שהיה מסוגל לאסוף

די כוח נפשי ורוחני ולהפגין ביטחון כזה בניצחון הסופי. מבחינה זו היה בן-גוריון משכמו ומעלה' (עמ' 30, 32).

בכך מסתיימים דברי השבח לבן-גוריון ולמנהיגותו במלחמת העצמאות. מכאן עובר עילם לביקורת על התנהלותו של בן-גוריון במלחמה. קצפו יוצא בעיקר על החלטתו של בן-גוריון לפטר את ראש המפקדה הארצית של ה'הגנה' (הרמ"א), ישראל גלילי, במהלך המלחמה. על סוגיה זו ועל מידת הצידוק שלה אפשר וצריך להתווכח, ולטעמי זו אחת הסוגיות שבמסגרתה שני הצדדים שבמחלוקת יכולים להיות צודקים. עילם מקבל את הקביעה שתפקיד הרמ"א הפך למיותר עם הקמת משרד הביטחון. עם זאת, לדעתו 'לא היה מקום לזעזע את המערכת, לאיים בשיתוקו של המטכ"ל ולסכן בכך את ניהול המלחמה. היה זה גילוי של חוסר אחריות ממדרגה ראשונה' (עמ' 35).

לדעתי זו בהחלט ביקורת לגיטימית, ובמידה מסוימת אף מוצדקת, על אחת ההכרעות הקשות של בן-גוריון במהלך המלחמה. ברם אי אפשר שלא לתהות מדוע כל כובד הביקורת נופל על בן-גוריון. האם לא היה מן הראוי כי עילם ישאל את עצמו מדוע גלילי לא הסיק את המסקנה המתבקשת מן העובדה שתפקידו הפך מיותר והתפטר מן התפקיד ביוזמתו, כדי שלא ייווצר מוקד מחלוקת תוך כדי המלחמה? הרי אישיותו הלוחמנית והעיקשת של בן-גוריון הייתה ידועה זה כבר לכל הסובבים אותו. עיקשות זו, שלעתים קרובות קיבלה ממד של שרירות לב חסרת מעצורים, היוותה לבן-גוריון לעתים נכס יקר ולעתים הובילה אותו אל עבר בורות יקושים.

בהמשך מערער עילם על הערכתו של בן-גוריון ערב מלחמת העצמאות ולפיה ארגון ה'הגנה' אינו ערוך להתמודדות עם הצבאות הסדירים של מדינות ערב, וכי שדרת הפיקוד של צה"ל חייבת להתבסס על יוצאי הבריגדה של הצבא הבריטי. עילם מודה שחברי ה'הגנה' התקשו להפנים בעוד מועד את האפשרות שיהיה על אנשיה להתמודד עם צבאות סדירים. למרות זאת הוא סבור כי אבחנה זו של בן-גוריון, 'שגויה מהחל ועד כלה' (עמ' 37).

בדברים אלה בא לביטוי, לטעמי, אחד החסרונות במחקרו של עילם; דהיינו נטייתו, גם במקומות אחרים, לכתוב בנוסח 'קוטבי' של הצבת 'שחור' מול 'לבן'. לבן-גוריון היו סיבות טובות להעדיף את חיילי הבריגדה על רקע הערכתו שקשה לחלוק עליה עובדתית שהם, בניגוד לחברי ה'הגנה', 'התנסו במערכות רחבות היקף אל מול כוחות סדירים. במערכות אלה נדרש שיתוף פעולה בין מפקדים ברמות גבוהות'.¹

על רקע זה, בין השאר, הוא החליט לקדם את יוצאי הבריגדה היהודית, שרובם היו בעלי ניסיון מלחמתי באחד הצבאות המרכזיים במלחמת העולם. עילם יסכים בוודאי שבן-גוריון לא התכוון 'להעלים' את ארגון ה'הגנה', אלא להכפיף את מפקדיו ופעילותו

1 'באביב 1947', כתב מרדכי נאור, 'חקר בן-גוריון את ראשי ההגנה על מצב הארגון — ולא אהב את מה ששמע. לרשות המדינה שבדרך עמדה אז בסך הכל מיליציה, בטח לא צבא'. מרדכי נאור, 'המחברת השחורה של הזקן', הארץ, 22.4.2007.

לפיקוד של מפקדים שבעיניו נראו יותר מנוסים ומוכשרים להתמודד עם האתגר שעמד אז בפני מדינת ישראל. כדרכו, פעל בן-גוריון בחוסר טקט ובמידה רבה של שרירות לב ואפילו של ברוטליות. אך דומני שהשאלה שצריכה להישאל אינה נוגעת לכישוריו של בן-גוריון בתחום 'נימוסים והליכות'. הכול עומד לשיפוט, כפי שנהוג לומר במקומותינו, 'במבחן התוצאה'. במבחן זה יוצא בן-גוריון, לדעתי, כשידו על העליונה.

גם בהמשך עילם לא מצליח להשתחרר מן הנטייה להציג את הדברים בצורה מכלילה וגורפת: 'ניהול מלחמת העצמאות, ככל שהדברים אמורים בבן-גוריון', הוא קובע, חד משמעית, 'היה שערורייתי' (עמ' 34). עד כדי כך? ישאל השואל. אחרי ככלות הכול תוצאות המלחמה הצביעו על ניצחון ברור וחד משמעי של היישוב היהודי על מדינות ערב. גם אם נקבל את הסברה, המוצדקת כשלעצמה, שליישוב היה יתרון כמותי בחלק ניכר משלבי המערכה,² עדיין הניצחון במלחמת העצמאות נחשב, בצדק, לגדול שבניצחונות של ישראל בעימותים המלחמתיים שהיו לה עם העולם הערבי. מדוע, אם כך, רואה עילם צורך בקביעה כה מרחיקת לכת הפוגמת, לדעתי, במידת מה באופיו השקול והמאוזן של המאמר בכללותו? לא ברור.

קביעה זו של עילם תמוהה עוד יותר נוכח קביעה אחרת שלו בהמשך המאמר, לפיה 'לבן-גוריון לא הייתה שליטה על השאלה על פי איזו תפיסה אסטרטגית תתנהל המלחמה'. אם אכן נכונים הדברים, מדוע הוא אשם ב'ניהול שערורייתי של המלחמה'? סביר להניח שלכותב יש הסבר לכך, אך הקורא מתקשה ליישב בין שתי הקביעות (עמ' 49).

עורך הספר, גולדשטיין, מנסה במאמרו 'לוי אשכול: הדימוי וההיסטוריה', להתמודד עם הדימוי הרווח של אשכול, 'שנשאר חקוק לדורות הבאים: מנהיג חלש, האיש שניצב במקום שאינו ראוי לו'. המחבר קובע כבר בפתיחה כי זהו 'דימוי מסולף ומרושע'. גם הוא, מסתבר, נגרר לאמירות מכליליות, אפילו פוגעניות משהו. ומה רע היה אם המחבר היה אומר בפשטות שלדעתו, או לעניות דעתו, הגישה המתארת את אשכול כמנהיג חלש ורופס אינה מדויקת היסטורית? מדוע יש צורך לצבוע את המתנגדים לדעתו בצבעים כל כך שליליים במקום לכבד את דעתם ולחלוק עליהם? ידוע לכול שהמחבר צבר ידע עצום הן על לוי אשכול ראש הממשלה ושר הביטחון עד לפרוץ מלחמת ששת הימים והן על יצחק רבין, הרמטכ"ל של אותה מלחמה. על שניהם הוא פרסם ספרים עבי כרס ורבי חשיבות. דווקא משום כך, לטעמי, הערותיו היו מתקבלות כאמינות יותר אילו נאמרו בצורה מאוזנת יותר (עמ' 173).

כדי להפריך את הדימוי הרווח על אשכול מציג המחבר טיעונים מוכרים. לא ניכנס לדיון בכולן. הראשון שבהם היא הקביעה ש'רמת המוכנות של צה"ל למלחמה הייתה 'לעילא ולעילא'". 'אשכול כשר הביטחון', הוא קובע, 'התמיד והתעקש, יחד עם הרמטכ"ל,

2 ראו, זכי שלום, 'יחסי הכוחות במלחמת העצמאות לפי מסמך מטכ"לי משנת 1952', בתוך: אלון קדיש ובנימין קירר (עורכים), מעטים מול רבים: עיונים ביחסי הכוחות הכמותיים בקרבות יהודה המקבי ובמלחמת העצמאות, ירושלים 2005, עמ' 215-222.

יצחק רבין, לבנות תשתית חדשה ומודרנית של הצבא על פי מתווה שפיתחו רבין וחברי המטכ"ל [...] כל אלה היו התשתית לניצחון הדרמטי במלחמה' (עמ' 173).

התמונה המצטיירת מדברים אלה, גם אם המחבר לא התכוון לכך, היא של שתי רשויות, מדינית וצבאית, הפועלות בתיאום ובשיתוף פעולה בעיצוב מדיניות הביטחון ולהתעצמותו של צה"ל. המחבר, המכיר היטב את תמונת המצב הן מנקודת המבט של הדרג המדיני הן מנקודת המבט של הדרג הצבאי, מודע ללא ספק לעובדה שמערכת היחסים בין הדרג המדיני והצבאי בתקופה שקדמה למלחמה לא הייתה 'סוגה בשושנים', בלשון המעטה. חיכוכים ומחלוקות רבות אפיינו את היחסים בין הצדדים, הן בסוגיות ביטחוניות ענייניות והן בסוגיות אישיות. ייתכן שהמחבר סבור שבפועל לא הייתה לכך השפעה על עיצוב מדיניות הביטחון. זה לגיטימי בהחלט. עם זאת, לטעמי רצוי היה שהמחבר יתייחס לכך, גם אם הוא אינו מסכים לכך.³

יתר על כן, המחבר מודע היטב לטיעון שלמעשה מי שהוביל את מדיניות הביטחון היה הדרג הצבאי בראשות רבין, ולא שר הביטחון, אשכול. יש לכך עדויות רבות, שאותן בוודאי מכיר המחבר היטב. עדות חשובה לכך מציג מזכירו הצבאי של ראש הממשלה, ישראל ליאור. לעדותו יש משקל ניכר נוכח העובדה שהוא נטל חלק במרבית הדיונים שעסקו בסוגיות ביטחוניות-צבאיות, והכיר מקרוב את 'הנפשות הפועלות', ובעיקר את אשכול ותומכיו. 'האיש החזק ביותר בצה"ל', הוא קובע,

היה, ללא צל של ספק, יצחק רבין. הרמטכ"ל של צה"ל באותם ימים עשה דרך ארוכה עד שהגיע לתפקידו האחרון בצבא. הוא הצליח בכל תפקידיו הצבאיים. בתוך שורות הצבא הכירה הקצונה הבכירה גם בכישרונו וגם בוותקו. איש לא הטיל ספק ביכולתו. יצחק רבין, רמטכ"ל ואיש חזק, חדר לתוך החלל הריק שנוצר עם לכתו של בן-גוריון ובואו של אשכול. אשכול מעולם לא מיקד את התעניינותו האישית והמדינית בתחום הביטחון. [...] מינניו כראש ממשלה ושר הביטחון מצא אותו כמעט בלתי מוכן למשימה הרמה, בעיקר לא בתחום הביטחון. אשכול גישש באפלה. את הפנס סיפק לו יצחק רבין. כאיש ביטחון וצבא מנוסה השתלט רבין במידה רבה על הנעשה בתחום הביטחון. דעתו הייתה כמעט מכרעת בהתייעצויות הביטחוניות השונות, ואשכול שנתן בו מבטחו במידה בלתי מבוקרת, נטה לפתוח דלתו בפניו בכל שעה ובכל מקום. איש לא יכול היה להתמודד עם רבין בעניין זה.⁴

3 על המשבר ביחסי הדרג המדיני והצבאי בתקופה שקדמה למלחמה ראו, עמי גלוסקא, 'היחסים בין הדרג המדיני לדרג הצבאי ערב מלחמת ששת הימים', מנהיגות בעתות מלחמה (להלן: גלוסקא, היחסים), עמ' 158-159.

4 איתן הבר, היום תפרוץ מלחמה: זכרונותיו של תת-אלוף ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של ראש הממשלה, לוי אשכול וגולדה מאיר, תל-אביב 1987, עמ' 41-42.

אם אכן כאלה היו פני הדברים, האם ראוי היה לייחס לראש הממשלה ושר הביטחון מעמד כה דומיננטי בכל הנוגע לעיצוב מדיניות הביטחון ומדיניות הרכש של צה"ל, כפי שהדבר בא לידי ביטוי במאמר הנ"ל? אני מבקש להטיל ספק בכך. ומה באשר לקריסת מערך ההרתעה של צה"ל במחצית מאי 1967? האם לעומד בראש המערכת הביטחונית אין חלק בכך? כל אלה לא באים כמובן לגמד את דמותו של לוי אשכול כאחד המנהיגים הגדולים שקמו לעם ישראל, אלא להדגיש שוב שגם למנהיגים דגולים יש כשלים וטעויות.⁵

סיכומו של דבר, הספר בעריכתו של יוסי גולדשטיין, מנהיגות בעתות מלחמה, הוא ספר חשוב המוסיף נדבך חשוב להבנת אירועים ומהלכים במדיניות הביטחון של מדינת ישראל לאורך שנים. אין לי ספק שהוא ישמש חומר לימוד חשוב בכל הקורסים הנוגעים למדינת ישראל ובסיס למחקרים נוספים בתחום זה.